

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

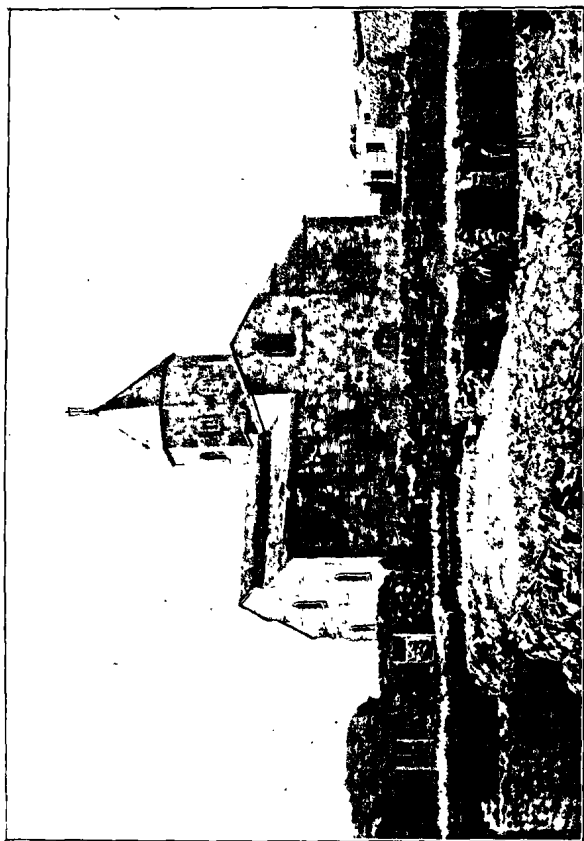
Ա Ր Կ Ա Ջ Ն

ԱՐԿԱՋՆ կամ ԱՐԿԱՋԱՆ. — Գեղ Սիւնեաց վայոց ձոր գաւառի մէջ, Մալիշկա գիւղի Հիւսիսային կողմը 5 վերստ Հեռաւորութեամբ։ Շրջապատուած է ծաղկազարդ լեռներով, ոյն առողջարար է և ջուրն պատուական։ Արկազու բնակիչք այժմ այլազգի են 50 տնուոր, և բոտ իրենց Հնչման գիւղս կը կոչուի Արգեւազ։ Գիւղիս մօտ է ի Հնուրն նշանաւոր Աւագ ակն կոչուած առատաբերուի աղբիւրը, որ շատ արտեր և այգիներ կ'ուռօզէ, և ջրաղացներ կը դարձնէ Մալիշկայն սկսեալ մինչև Մոզ գիւղաքաղաքի աւերակները։ — Արկազն քիչ հեռու հարաւակողմը կը գտնուի Ս. Խաչ վանքը, որ հոշակաւոր ուխտատեղի է այս կողմանցս, և ծանօթ է Արգեւազն Ս. Խաչ անուամբ։ Տեղական աւանդութիւնն կը համարի որ կենաց փայտի մէկ մասն՝ և այն Հացունեացը՝ զոր Սիւնեաց Բիւրեղ տիկինը բնդունած էր Հերակլ կայսրէն, թաղուած է վանացս եկեղեցւոյն որոյն տակ։ Այժմ եւս թէ և կայ սուրբ Խաչի մասն պահուած հարաւային խորանի մէջ խաչքարի տակ, սակայն պատմական ստույգ տեղեկութիւնք կը պակսին հաւաստելու համար, թէ այդ մասունքն նոյն ըլլան Հացունեաց Խաչի հետ։ Անծանօթ է նաեւ վանացս սկզբնական պատմութիւնն. միայն Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալաբեանցի ճանապարհորդութեան գրոց Բ հատորի 132 էջէն կը տեղեկանանք, որ 1857 թուականին, այժմեան վանքի տեղը կայ եղբոր Հին եկեղեցի մը. «Ենունածքն է միջակ՝ կառուցեալ ի կոփածոյ քարանց, որոյ երկայնութիւն վեջտասան քայլ, և լայնութիւնն՝ չորեքտասան։ Թալմէ և յահէկի սեղանոյն գոն աւանդատունք»։ 1868 թուին Գէորգ Գ կաթողիկոսի հրամանով սկսած են դրամ հաւաքել, կառուցանելու համար Հին եկեղեցւոյ տեղ այժմեանը։ 1872 թուին նոր

եկեղեցւոյ շինութիւնն աւարտելով Ս. Խաչի տնին որը հոկտեմբերի 10ին, խառն բազմութեան ներկայութեամբ, կ'օծէ զայն Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեանց։ Եկեղեցիս կառուցուած է կապտագոյն՝ բայց փխրուն սրբատաշ քարերով, զորս բերած են Մալիշկա գիւղի մօտի քարահանքէն։ Խնչպէս պատկերի մէջ կը տեսնուի ունի բարձր գմբէթ, չորս ստուար սիւններու վրայ հաստատուած. երեք դուռն Հիւսիսային, արեւմտեան և հարաւային կողմերը. 12 լուսամտաներ՝ իւրաքանչիւր կողմերը երեք երեք հատ։ Գմբէթն իւր շուրջը ունի միաշար պատուհաններ, և ծայրը կայ երկաթեայ խաչ։ Աւագ խորանը մեծ է և բեմը լայն, որոյ աստիճանները երկու ծայրերէն են։ Երկու կողմեակի խորաններէն հարաւայնոյն մէջ զետեղուած են վերոյիշեալ եկեղեց փայտի մասունքը։ Տանիքը ծածկուած լինելով աւազախառն կրամածով, անձերի ժամանակ ջուրը առաստաղէն կը կաթէ եկեղեցւոյ մէջ. թէ և սալաքարով ծածկելու խորհուրդ յղացուած է, սակայն զործարկութիւնը՝ կարծեօք առկաւին եղած չէ։ Թէ՛ ներքին և թէ արտաքին կողմը արձանագրութիւնք չկան։ Չափեալ կատուն չունենալով՝ Քեշիշքեանկու Գրիգոր քահանայի վանացս նուիրած միակ զանգակն, կախուած է եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան առջև։ Եկեղեցւոյս գաւիթը փոքր է և քառակուսի, շրջապատուած հասարակ քարեայ պարսպով, տեղ տեղ բոլորովին քանդուած. պարսպի հարաւային մասը ի հնուց շինուած է։ Պարսպէն ներս կը մտցուի երկու դռնէրով, մին Հիւսիսային և միւսն արեւմտեան կողմէն։ Փաւթի մէջ Հիւսիսային, արեւմտեան և հարաւային պարսպապատին կից կառուցուած են միայրակ, քարաշէն բայց խեղճ ու նորոգութեան կարօտ սենեակներ, սիւզիւ տաւորներու համար։ Այս սենեակներէն հազիւ մէկ քանիւն կը ծառայեն ուխտաւորաց, ոմանք ալ դարձած են արտու կամ յարգանց, իսկ մնացածներն ալ վանքի միաբանութեան, որ կը բաղկանայ վանահայրէ մը, մէկ երկու տիրացու և քանի մը ծառանք։ Հիւսիսային պարսպի կից արտաքուստ կառուցուած են բաւական թուով միաշար,

փոքրիկ և խարխուլ խանութներ, որոնք վար-
ձու կը տրուին վաճառականաց, Ս. Խաչի
ուխտի հանդիսաւոր օրերը : Հարաւային
պարսպէն զուրս քարակոյտներու մէջ կայ
խաչքար մը **ՉԾԳ** (= 1804) թուականաւ
արձանագրութեամբ . այս խաչքարն է աւ-

շուշտ այն երեք գեղեցկաբանդակ խաչար-
ձաններէն մին զորս տեսած է Ջալալեան
հին եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան մօտ : Ըստ
Ջալալեանի վանացս մէջ էր Սուրբ Քրիստաւ,
փոքրի անյաղիմ զօրավարի սենեակն, յորում
ամփոփուած էր նոյն սրբոյն նշխարքը . նոյն

« Ննքրի քրտ » Ս. Խաչի ընտրիկ
Սրկաւ ընտրիկ

սենեկի մէջ առ ժամանակ մի հանգու-
ցած են նահատակ Սիւնեաց Ստեփանոս
եպիսկոպոսի մարմինը, ժԳ զարու վերջին
քառորդի մէջ :

Վանքս Վայոց ձորի մէջ առաջինն է իւր

բազմաթիւ ուխտաւորներով՝ որոց թիւն կը
հասնի մինչ 6000ի . ուխտագնացութեան
օրն է Ս. Խաչի տօնի հոկտեմբերի 8ը կամ
11ը : Ուխտաւորները կու գան մեծաւ մա-
սամբ Վայոց ձորէն, Շուլաւերէն, Երեւանի,

Էջմիածնի և Սուրմալուի գաւառներէն, Նոր Պայազիտի, Նախիջևանի, Զանգեզուրի, Երզնայ և այլ կողմերէ։ Այս ուխտաւորաց հետ կու գան նաեւ ոչ սակաւ այլազգիք, ոչ այնչափ ուխտի որչափ կողոպտուտի։ Քաջ բերունին՝ որ տեղւոյս նկարագիրն բրած է ընդարձակօրէն, ուխտադնացութեան վրայ խօսելով՝ կը յիշէ նաեւ ուխտաւորաց կրած նեղութիւններն, թէ՛ ի ճանապարհին և թէ վանքի շուրջն՝ սարիսպներէ դուրս բնական ժամանակ։ Ուխտաւորաց նուէրներու մէկ մասն ամէն տարի կը զրկուի Էջմիածնին։ — Արկաղան գիւղի հարաւակողմը, բլրոյ մը գագաթը, կայ քարաշէն փոքրիկ եկեղեցի մը (7 քայլ երկ. 5 լայն) գեղեցիկ դրուագներով, որ այժմ քայքայած վիճակի մէջ կը գտնուի։ Ունի մի քանի արձանաւորութիւններ յիշատակէր զարուց վերաբերեալ անթուական արձանագրութիւնէ մը կը յայտնուի թէ այս մատարն տէրն կամ կառուցանել տուողն եղած է Պողո՛ս իշխանը։ — Սիւսկան, 118—119։ Արարատ ամսագիր, 1889, 165—183 և 227—233։ Հնէաքննիչ վանօրէից Թ. 274։ Եւ այլն։

Ա Ր Մ Ա Ւ Ւ Ր

ԱՐՄԱՒԻՐ. Գղ. ARMAVIR. — Հին և անուանի մայրաքաղաք Հայաստանի, որոյ աւերակներն կը գտնուին Արարատայ Արագածոտն գաւառի Սարտարապատու վիճակին, կամ Արմաւրայ գաւառի մէջ բարձրացող համանուն բլրակին վրայ։ Մեր հնաւանդ պատմութեան համեմատ՝ Հայկայ թողը «Արմայիս (կամ Արամայիս) շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոսոյս միոյ առ եղբր գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր, և զանուն գետոյն՝ յանուն թողին իւրոյ Երաստայ՝ Երասիս»։ Խոր. Ա. ԺԲ։ Խորենացիէն վերջ Սեբեոս՝ Արմայիր կը կոչէ քաղաքս, իսկ միւր պատմիչներէն աւելի հնաւոյն՝ մեծ աշխարհագիրն և աստղաբաշխն Պտղոմէոս, Բ. դարու մէջ, ասոր անունը յունարէն կը գրէ Արմաուրիս կամ Ար-

մաուրիս (Ἀρμαουίρα, Ἀρμαουρία)։ Արմաւրայ բլուրը բարձր է հարթածաւալ գաւառի երեսէն 300', և ծովու մակերեսութիւն 2942'։ գրեթէ երկու փարսաք հեռու է Եւրասի գետէն՝ անոր հիւսիսակողմը, թէեթեւիկ կոչուած հայաբնակ գիւղի մօտ, աւրամեան կողմը։

Բլրոյն վրայ տակաւին կը տեսնուին բերդանման շինուածոց և պարսկաց աւերակներ, յորոց շատ քարեր տարած են ուրիշ նոր շէնքերու գործածելու համար, և մանաւանդ Սարտարապատ բերդաքաղաքի համար։ Դեռ շէն էր բերդս մինչեւ Ե դարու կէտը, զոր ուրիշ արքունի զօրանիստ տեղեւոր և հետ առին և կործանեցին Վասակեանք։ Յայտնի չէ թէ մինչեւ այն ժամանակ կային նաեւ պարսպներու աշտարակաց խրոխտ գաղաթներն։ Քաջն Արամ Մարաց Մարգն Նիւքար կոչուած իշխանը ձեռքակալելով՝ քաղաքս բերաւ, և վերոյիշեալ աշտարակներէն միոյն ծայրէն՝ հրաման տուաւ որ երկաթէ ցրցով ճակտէն գամին։ Մարիբաւսեան պատմութեան համեմատ, սօսինեւրո ծառաստան կար յԱրմաւիր, յայտնի է թէ բլրոյն ստորոտը, և կը կոչուէր Արմեւակայ անուամբ։ Ասկէ կը գուշակուի, թէ Արմայիսի քաղաքս կամ բերդս շինելէն առաջ, իւր հայրն Արմեւակ բնակած է այն կողմերս։ Հիթանոսութեան ժամանակ այդ սօսիւններն անցան կրօնի պաշտամանց կարգը, մինչեւ անգամ մարդիկ զերեքը կը նուիրէին սօսեաց, և անոնց տերեւոց շարժմանէն հմայութիւններ կ'ընէին։ Խորենացին (Ա. Ի) Արա Գեղեցիկ Անուշաւան որդւոյն համար կ'ըսէ, թէ «... ձօնեալ էր բոտ պաշտամանց ի սօսիւն Արամանիկայ, որ յԱրմաւիր գորոց գաղաթմուցն ոստափն, բոտ հանաւարտ և կամ ոստափի շնչելոյ օգոյ եւեթ ոստոց շարժումն, սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց, և այս բաղում ժամանակս»։ Այս պատմաբան Ստանեռքը կը կոչուէր Անուշաւան։ — Բլրոյս արեւմտակողմը բոտ ամառնութեան կողմանց բնակչաց, երկիրը հերկած ժամանակ, գտած են ծառոց սեմամեծ արմատներ, զորս ումանը կը համարին այն հնադարեան սօսեաց

մացորդները, որք մեր երկրի մէջ շատ կ'ածին և կը ստուարանան:

Հայկազանց հարստութենէ վերջ, Արշա-կունեաց նահապետն Վազարշակ՝ Աղեքոսն,

զրի յաջորդաց կողմնակաշներն մեր աշխարհէն վանելու պատրաստուած ժամանակ, Արմաւրի մօտ՝ Երասխայ ափունքը, խմբեց իւր զօրքերը, և շատ օր հոն մնալով բոլոր աշ-

Ազնաւիքի դռնից տեսքը:

խարհին զինուորական զօրութիւնն միացնելով՝ հասաւ մինչեւ Խաղտեաց սահմանները: Թշնամին նուաճելէ և երկիրը կարգաւորելէ վերջ՝ մեհեան շինեց յԱրմաւիր,

մէջը հաստատելով արեգական, լուսնի, և իւր նախնեաց արձաններ: (Խոր. Բ. Ը): Վազարշակի թոռան Արտաշէսի Յունաստանէն գերած կուռքերէն, Վահեւունի քուրմերը Ար-

մարի մեհենին մէջ կանգնեցին Արտեմայ պղնձաձայլ ոսկեզօծ անդրին՝ Ապոլոնի ան. գրոյն հետ: Արտաշէիսի սրգին Տիգրան՝ Հրհայ գերիննուր մէջ մասն բնակեցուց քաղաքին մէջ և մէկ մասն ալ մերձակայ Վարդգէսի աւանը՝ որ յետոյ Վաղարշապատ եղաւ: — Արամայիսէն մինչեւ Երուսանդ թէ ժամանակ գրեթէ 20 կամ 25 դարոց միջոց, այսաբարտեան դաշտի վրայ շատ փոփոխութիւններ եղան: Երասիս գետն ալ իւր բնթացքն փոխեց և սկսաւ հոսիլ Արմաւրէն գրեթէ 4 վերստ հեռու, որուն հին հունը մինչեւ ցարդ կ'երեւի բլրի ստորոտը, որուն պլազդիք Գոռոս Արագ (Յամաք Երասիս) անունը կուտան: Երուսանդ թէ կ'երեւի ջրոյ նուազութեան կամ Երասիսի հեռանալուն պատճառաւ և աւելի ումարդուն տեղոյ մը ի խնդիր եղնելով, կառոյց Երուսանդաշատը և հոն փոխադրեց արքունիքը. նոյն ժամանակ Արմաւրի հոգակաւոր մեհենին կուռքերն ալ փոխադրեց ի Բագարան: Չորրորդ դարու մէջ Արշակ Բ Արմաւրի մէջ կոտորել տուաւ Կամաւարականաց ցեղն. այդ միջոցին Խորենացին (Բ. Ա.) յոեալ արքունիք կը կոչէ քաղաքս:

Արմաւրայ բլրոյն վրայ և իւր սահմանաց մէջ գտնուած են բաւական թուով բեւեռաձէւ արձանագրութիւններ. որոց ստոյգ ընթերցմամբ միայն, հնարաւոր պիտի լինի ճշգրիտ տեղեկութիւններ ստանալ քաղաքին նախապատմական ժամանակի մէջ ունեցած հոգակին վրայ: Ռուս հնագէտն Ուլաբով, բլրոյն վրայ և ստորոտը պեղումներ ըրաւ, բայց խիստ հնութեան նշաններ չգտաւ, բայց եթէ հողէ անօթներ. իսկ մերձակայ ցածուն հողաբլրոց մէջ գտաւ արծաթէ մանեակներ, մատանիներ և այլ այսպիսի իրեր, որոնք ըստ իւր կարծեան ըրիստոնէական Գ-Է դարուց կը վերաբերին. միայն բարձրաւանդակի մը փորուածքին միջէն գտաւ քարեղէն զենքեր և զանակներ, որոնք խիստ հին ժամանակաց կը վերաբերին: Գոնիպրի անդրիացի նոր հայագէտը, որ 1888ին այցելեց Արմաւրի, կ'ըսէ, թէ կեղացիները բլրոյն վրայ հաստ պարիսպ կամ պատ մը քակած ժամանակ, յայտնուեւր է գետնուղւոյ մուտք մը, որ հսկում լեցուած լինելով ինքը

չէ կարողացած ներս մտնել, բայց կը համարի որ բլրոյն խոր գտնուին քարափոր սենեակներ՝ Վանայ սենեկաց նման: Ռուս գիտնականն Նիկոլսկի, իւր հրատարակած Ռուսաց Հայաստանի բեւեռագիր արձանագրութեանց գրքի մէջ, ընդարձակօրէն կը խօսի Արմաւրայ վրայ: Արմաւրայ բլրոյն աւրեմտակողմը կը տարածուի երկարաձէւ առաջար մը, յորում կը նշմարուին վաղեմի շինուածոց հիմունք, որոնք թերեւս լինին քաղաքին արուարձանքն կամ թաղերն: Մէջ տեղը կայ Ս. Գասթայ կոչուած ուխտատեղի մը, հասարակ քարերով հիսուած, փոքր և ցած դռնով, ոսկից կը մտնեն ծնրադիր. ներք կանգնած կայ սինակ մը, և կը կարծուի հին մեհենատեղի. այժմ ուխտի կ'երթան հոն Նոր կիւրակէին: Այսպէս, 148—152: Ստորգր. Հիւն Հայ. 498—500: Բագրատիկ, 1897, էջ 197—203 և 241—248: Եւ այլն:

Հ. ՍՈՌԳԻԱՍ ԵՓՐԻՍԵԱՆ

ՀԱՅԻՆԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

(Շար. տես էջ 159)

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ

Հայ երաժշտութեան նշանները.

ՀԱՅՈՑ եկեղեցական երգերու զանազան եղանակաց օրինակներ տալէն առաջ, պատշաճ է նախ ճանչընել անոնց նշանները:

Այս նշանները կը ներկայացնեն ո՛չ միայն երգի յատուկ ձայնի փոփոխութիւնքն, այլ նաեւ խօսակցութեան ձայնի զանազանութիւնները: Երաժշտական այն նշաններն որ կը յայտնեն խօսակցութեան մէջ ձայնի կրած կերպաւորութիւններն, թուով չորս են. որոնք, ամանակ, հազաւ և կիրք: Որոշակն է՝ կամ շեշտ, կամ բռն, կամ պարոյկ. շեշտը (') կը ցուցնէ թէ պէտք է ձայնը